

O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASIDA SHEVALARNING TASNIFLANISHIGA DOIR TADQIQOTLAR XUSUSIDA

Radjapova Sayyora Abdullayevna
Toshkent Gumanitar fanlar universiteti

ANNOTATSIYA

Milliy til millat boyligi, uning milliy madaniyatini ifodalovchi vosita sanaladi. Til borliqni anglash, bilish va fikr almashish vazifasini bajaradi. Shuningdek, til bashariyat tomonidan asrlar davomida to‘plangan bilim va ko‘nikmalarni saqlaydi, rivojlantiradi, kelajak avlodlarga asrab-avaylab yetkazadi. Adabiy til barqaror, ma‘lum qoliplarga solingan, me‘yorlashtirilgan, umume‘tirof etiladigan hamda so‘z ustalari tomonidan sayqallashtirilgan til hisoblanadi. Dialekt esa ma‘lum hududda amal qiladigan umumxalq tilining son jihatdan nisbatan kam bo‘lgan, biroq hududiy, kasb-hunar va boshqa jihatdan umumiylikka ega bo‘lgan kishilar tomonidan qo‘llanadigan ko‘rinishidir. Shunday ekan haqiqiy etnik madaniyatni ifoda etishda tilning adabiylashgan ko‘rinishiga nisbatan shevalar samaraliroq sanaladi. Shuning uchun ham xalq tilida yashashayotgan sheva va lahja materiallarini tadqiq qilish zarur. Tilshunoslik fanida shevaga xos so‘zlar tadqiqini buyuk tilshunos olim Mahmud Koshg‘ariy boshlab bergan, deya juda ko‘p e‘tirof etiladi. Ushbu tadqiqotimizda ko‘p yillik tarixga ega bo‘lgan o‘zbek shevashunosligida qipchoq shevasining o‘rganilishi haqida fikr yiritamiz.

Kalit so‘zlar: Millat, milliy til, til tabiati, adabiy til va sheva, lahja, dialekt, shevalar tasnifi, fonetik belgi, morfemin belgi, klassifikator, shevashunos, turkolog, sheva material.

ABOUT RESEARCH ON THE CLASSIFICATION OF DIALECTS IN UZBEK DIALECTOLOGY ABSTRACT

The national language is the wealth of the nation, a means of expressing its national culture. Language serves as a means of understanding, knowing and exchanging ideas. The language also preserves, develops and carefully passes on to future generations the knowledge and skills accumulated by humanity over the centuries. Literary language is stable, fixed in certain patterns, standardized, generally recognized and polished by masters of words. A dialect is a form of a national language used in a particular region, used by a relatively small number of people, but sharing common territorial, professional and other aspects. Therefore, dialects are considered a more effective means of expressing real ethnic culture compared to the literary form of the language. That is why it is necessary to study speech materials and dialects living in the national language. It is widely accepted that the study of dialect words in

linguistic science was pioneered by the great linguist Mahmud Koshgari. In this study, we will consider the study of the Kipchak dialect in Uzbek dialectology, which has a long history.

Key words: Nation, national language, nature of language, literary language and dialect, in speech, dialect, classification of dialects, phonetic feature, morphemic feature, classifier, dialectologist, Turkologist, dialect materialist, dialect material.

Dialekt, lahja va sheva tushunchalari hamda o'zbek shevalarining tasniflanishi. Ma'lumki, har bir fanda bo'lgani kabi dialektologiyada ham o'zining asosiy tushuncha va terminlari mavjud. Dastlab, bu uchala termin bo'yicha lug'atda berilgan ta'rifga to'g'ralib o'tamiz. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "Dialekt (yun. Dialektos – lahja, sheva) umumxalq tilining adabiy tildan ma'lum xususiyatlari bilan farq qiluvchi mahalliy va ijtimoiy ko'rinishi" sifatida izohlangan. Xuddi shu kabi ta'rif "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati" da ifodalangan. Ammo ilmiy manbalarda dialekt tushunchasi ham sheva ham lahja mazmunida birdek qo'llanilaveradi. Lahja esa "Izohli lug'at"da quyidagicha tavsiflangan:

Lahja (arabcha so'z bo'lib, til, lahja, talaffuz, aksent) mahalliy dialektning bir necha shevalardan iborat guruhi. Lahja termini o'zbek va turk tillarida qo'llaniladi, boshqa tillarda esa faqatgina dialekt va sheva atamallari ishlatiladi. Lahjalar milliy tildan keyin turuvchi quyi bo'g'in hisoblanadi. Ularning o'ziga xos grammatik tuzilishi va fonetik o'ziga xosligi mavjud. Lahjalar umumiy xususiyatlari bir biriga yaqin shevalar to'plamidir. Sheva (forscha, usul, tarz, uslub, odat, odatlanganlik) - umumxalq tilining ma'lum hududga xos tarmog'i, mahalliy til sifatida izohlanadi. "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati" da "Mahalliy dialektning fonetik, leksik, grammatik umumiylikka ega bo'lgan bir yoki bir necha qishloqni o'z ichiga oluvchi kichik bir qism, guruh" sheva sifatida ta'riflangan.

Ilmiy adabiyotlarda Bu uch tushuncha, ba'zan, o'zaro almashinib qo'llaniladi. Olimlar tomonidan yaratilgan dialektologik tadqiqotlarda dialekt, sheva va lahja so'zlarini farqlamasdan, sinonim so'z kabi aralshtirib qo'llash holatlari mavjud. Shuningdek, dialekt terminini faqat shahar shevalari uchun foydalanish o'rinlari ham mavjud. Dialektologiya va shevashunoslik terminlari sinonim sifatida bir mazmunda qo'llaniladi. Har qanday ilmiy tadqiqotda maqsad birlamchi bo'lib, olib borilayotgan ishning samarasi muhim ahamiyatga ega. O'zbek shevalarini tadqiq qilishdan maqsad milliy tilning bor boyligi ko'rsatish va xalq tilida mavjud bo'lgan birliklarni saqlab qolishdan iborat. Chunki adabiy tilning taraqqiy etishi mobaynida shevalardagi milliy mental birliklar, lingvokulturiy tushunchalarni ifodalaydigan konseptlar, har bir hududning o'ziga xosligini ko'rsatib beradigan so'z va iboralar, madaniy xoslangan lakuna va lingvokulturemalar asta-sekin tarix zahiriga singib ketaveradi. Shuningdek, o'zbek tili lug'at boyligini butun ko'lami bilan namoyon qilish uchun ham shevalarni

tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega. Rasmiy ma'lumot sifati ko'rsatiladigan "O'zbek tilining izohli lug'ati" da jamlagan 85 mingdan ortiq so'z va ibora tilimizning butun boyligi va borlig'ini ifoda eta olmaydi. Sheva va lahjalarimiz qarida 100 minglab milliy so'z va iboralar borki, ularni tadqiq va tahlil qilish orqali jamlab, yagona korpusga kiritishimiz hamda kelesajak nasllar uchun avaylab-asrashimiz o'zbek shevashunosligi va dialektologlarning oldidagi muhim vazifa hisoblanadi. Ana shunday maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun ham o'zbek dialektologiyasi tarixini o'rganishimiz, olib borilgan tadqiqotlarni tahlil qilishimiz, yutuq va kamchiliklarini o'rganib xulosa chiqarishimiz lozim.

Shuning uchun ham tadqiqotimizda sheva lahjalarning o'rganilish bosqichlarini ko'rib chiqishga harakat qilamiz. Tahlil: Yuqorida qayd etib o'tganimizdek, o'zbek shevashunosligi uzoq tarixga ega. Mahmud Koshg'ariy o'zing "Devonu lug'ati-t-turk" asari turkiy xalqlarning qomusiy ilmiy manbasi hisoblanadi. 8000dan ortiq turkiy so'zni to'plab, tadqiq qilgan va arab tilida izohlagan olim turkiy lahjalarning tasnifini ham yaratgan. Zamonaviy tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, Koshg'ariy turkiy tilni 20 dan ortiq qabilalarga tegishli ekanligini sanab o'tadi. Ularni, asosan, 2 guruhga ajratadi: sof (to'g'ri) turkiy qabilalarning tili va aralashgan turkiy qabilalarning tili. Bunda Koshg'ariy yaxmo, tuxsi, o'g'uz, qirg'iz, bulg'ar, pecheneg, Volga va Irtish daryosi bo'yida uyg'ur shaharlarigacha bo'lgan hududlarda yashovchi qabilalar tili va "Xoqoniya turkchasi"ni sof, aralashmagan turkiy til sifatida tasnif qiladi. So'g'd tili ta'sirida bo'lgan turkiy qabilalar: sug'dak, kunjak, arg'u hamda tibet-xo'tanliklar ta'sirida bo'lgan: tibetliklar, xo'tanliklar va tang'utlar tilini aralash turkiy til sifatida ajratadi. Bundan tashqari, Koshg'ariy fonetik va morfologik tuzilishiga ko'ra ham turkiy tillarni tasniflagan.

XX asrning boshlaridan buyon shevashunoslik fani zamonaviy ilmiy yo'nalish sifatida taraqqiy topib kelmoqda. Zamonaviy o'zbek dialektologiyasining ilk tamal toshlarini rus olimlari qo'ygan desak mubolag'a bo'lmaydi. Aynan ular tomonidan o'zbek shevalari guruhlariga tasniflangan. Dastlab rus olimi professor I.I. Zarubin o'zbek shevalarini 4 guruhga: Farg'ona, Xiva-Xorazm, Toshkent va Samarqand-Buxoro shaklida ajratadi. Bu guruhlariga oid asosiy farqlab turuvchi belgilar haqida hech qanday ma'lumot berilmaydi. Shuningdek, fonetik jihatdan j-lovchilar guruhi hamda shimoliy o'zbek shevalari haqida hech qanday fikr berilmaydi.

K.K.Yudaxinning tasnifi sof va aralashganlik holati bo'yicha ajratilgan, ya'ni singormanizmni o'zida saqlagan shevalar va tojik tili ta'siridagi shevalar. Y.D.Polivanov esa, dastlab, K.K.Yudaxin kabi eronlashgan va eronlashmagan dialektlarga tasniflaydi hamda ularni bir necha tiplarga ajratib chiqadi. Y.D.Polivanov XX asr boshlarida o'zbek fani, jumladan, tilshunoslik va uning zamiri bo'lgan sheva va lahjalarni tadqiq qilish bo'yicha muhim shaxslardan biri hisoblanadi. Rus sharqshunosi bo'lgan olim, o'zi yapon tili bo'yicha mutaxassis hisoblansa ham 20 dan

ortiq tilni bilgan. O'tgan asrning 20-yillari boshida Toshkentda, keyinchalik Samarqand va hatto Qirg'iztonda ham faoliyat olib boradi. Uning asosiy ilmiy tadqiqotlari turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili va shevalarini o'rganishga bag'ishlangan edi. Olim dialektologik ekspiditsiya tashkil qilib, o'zbek shevalaridan materiallar to'plangan. "Xorazmdagi o'zbek shevalarining muxtasar ocherki", "O'zbek dialektologiyasi bo'yicha materiallar" kabi o'zbek shevashunosligining ilm ilmiy manbalarini yaratgani haqida manbalarda ma'lumot keltiriladi.

Olim bir qator o'zbek shevalari va dialektlari o'rganib, yig'lgan materiallar asosida shevalarning klassifikatsiyasini ishlab chiqadi. E.D.Polivanov klassifikatsiyasi uchun tildagi ikki holatni asos qilib oladi: qardosh tillarning chatishuvi – metisatsiya va qardosh bo'lmagan tizimdagi tillarning chatishuvi – gibridizatsiya. Bundan tashqari, olim shevalardagi fonetik o'zgarishlar jarayonini inobatga olgan holda o'zbek shevalarini 2 guruhga tasniflaydi: eronlashgan o'zbek shevalari va eronlashmagan shevalari. Eronlashmagan shevalarga qipchoq dialektidagi va Farg'ona vodiysining Saroy, Andijon, Yo'lguzar, Mankent kabi singarmonizmi bor shevalarini kiritadi. Shuningdek, eronlashish elementlari kam deb baholanadigan sifatida Qo'qon, Marg'ilon, Andijon, Shahrixon Toshkent dialektlari qayd qilgan bo'lsa, Buxoro, Samarqand, Xo'jand, O'ratepa tipidagi shevalarni esa maksimal eronlashgan deya e'tirof etilgan. Ya'ni bu shevalar tojik tilining ta'sirda bo'lgan shevalar hisoblanadi. Bunday shevalarni Y.D.Polivanov 4 ta tipga ajratib tadqiq qiladi:

1. Samarqand-Buxoro shahar shevalari;

2. Toshkent va uning atrofidagi hududlar shevalari;

3. Qo'qon va Marg'ilon shevalar;

4. Andijon va Shahrixon hududlari va Namangan, Chortoq, Uychi, Shohand kabi umlautli shevalar.

I. O'zbek-qipchoq lahjasiga Ohangaron vodiysi, Mirzacho'l, Samarqand, Zarafshon, Buxoro atroflarida, Qashqadaryo, Surxondaryo hududlarida yashaydigan o'zbek shevalari kirishini qayd etadi. Shuningdek, bu lahja vakillari Xorazm, Andijon, Namangan, Qo'qon, Qoraqalpog'istonning Qipchoq, Chimboy. Qo'ng'iro't tumanlarida, Afg'oniston va Tojikistonning shimoliy hududlarida uchrashini ta'kidlab o'tgan. Bundan tashqari, O'zbek-qipchoq dialektining qirq, jaloyir-laqay, gurlan va qipchoq shevalari bir-birlaridan fonetik va morfologik tuzilishi jihatdan ichki farqlanishlarga ega ekanligini qayd etilgan;

II. Turk-barlos lahjasiga Toshkent, Andijon, Qo'qon, Marg'ilon, Namangan, Chimkent, Sayram, O'sh, O'zgan shevalari kiradi. Bu lahja vakillari oz bo'lsa-da, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo va Zarafshon vodiysida bor. Olim bu lahjani 4 guruh shevalariga taqsimlaydi: 1. Sayram-Chimkent; Toshkent-Xos; 3. Andijon; 4. Namangan shevalari. Bu shevalar o'zaro tovushlash moslashishi, fe'l shakllarini o'zgacha xususiyatlari, kelishiklarning fonetik varianlari bilan farqlanib turishi tadqiqotda aks

etgan.

III. Xiva-Urganch lahjasida gaplashuvchilar Xiva, Yangi Urganch, Kar, G'azovat, Shohobod, Xonqa, Toshovuz, Eski Urganch, Xazorasp, To'rtko'l kabi tumanlarda yashaydi. Professor G'ozzi Olim Yunusov ushbu lahjani 2 guruhga ajratadi: 1. Xiva shevasi; 2. Qorluq shevasi. Olim Xiva shevasida singarmonizm saqlanganligi, q o'rnida k kelishi, cho'ziq unnlilar kabi o'ziga xos lingvistik xususiyatlarini sanab o'tadi. Ammo Qorluq shevasi haqida biron bir ma'lumot bermaydi. Professor G'ozzi Olim Yunusov o'zbek shevalarini tasnif qilayotganda barcha hududlarni qamrab olmaydi. Ular o'rtasidagi lisoniy farqlarni to'la ajratib ko'rsatmaydi. Shunday bo'lsa-da, olimning bu ishi o'zbek shevashunosligi tarixida ilk ilmiy tadqiqotlar biri sifatida yuqori baholashga loyiqdir. Bundan tashqari, o'zbek tilshunoslari yetakchilaridan biri, Samarqand tilshunosligi maktabi asoschisi, professor Ulug' Tursunov ham o'zbek shevalarini fonetik belgilar asosida 2 guruhga: y-lanuvchi va j-lanuvchilarga ajratib tasnif qiladi. Tasnifda faqat Samarqand viloyati va unga yaqin joylar shevalari o'rin olgan. V.V. Reshetovning tasnifida tarixiy-lingvistik xususiyatlari va qo'shni tillarning ta'siri inobatga olinadi. Turkiy tillarga xos barcha jihatlar borligini inobat olib, o'zbek tili shevalarini quyidagi lahjalarga ajratadi:

1. Shimoliy-G'arbiy guruhga o'zbek tilining qipchoq lahjasi;
2. Janubiy-G'arbiy guruh o'zbek tilining o'g'uz lahjasini o'z ichiga oladi.
3. Janubiy-Sharqiy guruhga qarluq-chigil-uyg'ur lahjasini tashkil qiluvchi ko'pchilik shahar shevalari, hozirgi o'zbek adabiy tili va eski o'zbek adabiy tili, qardosh turkiy tillardan esa yangi uyg'ur tillari kiradi. Mazkur lahjaga kiruvchi shevalarning ko'pchiligi uchun shu narsa xoski, ular tojik tili bilan juda qadimgi aloqador.

XULOSA

Yuqorida tahlil qilib chiqqanimiz o'zbek shevalarini klassifikatsiya qilishda dialektning tabiatiga xos xususiyatlarni asos qilib olishga harakat qilgan. Bizningcha, sheva va lahjalarni tasnif qilishda ularga xos bo'lgan quyidagi belgi va xususiyatlar inobatga olinishi lozim:

1. Kelib chiqishi va tarixiy tadrijiy belgilari;
 2. Siyosiy birlashuvi va hududiy joylashuvi, ariallingvistik belgilari;
 3. Qarindosh bo'lgan til va dialektlar bilan o'zaro ta'siri;
 4. O'zga til, lahja va madaniyatlar bilan ta'siri va chatishuvi;
 5. Sheva va lahjalarning tabiiy fonetik va artikulyatsion xususiyatlari, singormanizm;
 6. Sheva va lahjalarning tabiiy morfologiyasi, morfemikasi va siktaksisi;
 7. Sheva va lahjalarga xos lelsik xususiyatlar;
 8. Sheva va lahjalarning tabiiy lingvomadaniy xususiyatlari.
- Umuman, o'zbek sheva va dialektlarini tadqiq va tasnif qilishda K.K. Yudaxin,

G'ozzi Olim, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar rahbarligida mahalliy o'zbek olimlari yetishib chiqdi. O'zbek shevalari akademik Sh.Shoabdurahmonov, professor va fan doktorlari M.Mirzaev, F.Abdullaev, S.Ibrohimov, X.G'ulomov, Y.G'ulomov, A.Aliev, A.Shermatov, A.Jo'raev, O.Madrahimov, T.Yo'ldoshev, N.Rajabov, X.Doniyorov, T.Nafasov, Q.Muhammadjonov, Y.Ibrohimov va boshqa olimlarimiz tomonidan tadqiq etilgan. Bu professor va fan doktorlari bilan birga 50ga yaqin fan nomzodlari, dotsentlar o'zbek shevalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar va olib bormoqdalar. Bu olimlar ishlari tufayli o'zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi va deyarli barcha lahja va shevalar sinxronik tarzda o'rganib chiqildi, lug'atlari tuzildi.

O'zbek dialektlari hamon tadqiqot ob'yekti bo'lishi mumkin, ya'ni endilikda o'zbek shevalarining barcha masalalari bo'yicha nazariy muammolar: o'zbek shevalari fonologiyasi, turkiy dialektologiya, etimologiya, turkiy tillar bilan qiyosiy jihatlaridan o'rganilishi kerak. Bu kabi masalalarning o'rganilishi o'zbek tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi1 .

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi, Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU nashri, 2013, -B. 176.
2. Боровков А. К. Вопросы классификации узбекских говоров. Известия АН. 5. Т., 1953.
3. Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Т, 1933.
4. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Тошкент: Ўқитувчи, 1996. -Б.156.
5. Решетов В. В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // ЎТА. Т, 1966.
6. Тўйчибоев Б., Хасанов Б. Ўзбек диалектологияси. -Тошкент: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2004, -Б.5-6.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати 5 жилдли, 1-жилд. -Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти, 2006. -Б.604.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати 5 жилдли, 2-жилд. -Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти, 2006. -Б.493.